

1917 ЖЫЛҒЫ РЕВОЛЮЦИЯДАН KEЙІНГІ KEZEҢДЕ ЖӘНЕ АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖАҒДАЙЫНДА МИЛИЦИЯ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алимханова А.М.

*Қазақстан Республикасы ИМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясының
ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының магистрі*

Қазақстан Республикасы үш онжылдық бойы бұрын қолданыста болған мемлекеттік құрылыстың белгілі бір әлеуметтік-экономикалық, мәдени және құқықтық негіздерін сақтай отырып және бұл ретте әлемдік аренада нық бекінген шет елдердің оң тәжірибесін қабылдай отырып, дамушы мемлекетті ойдағыдай құруда. Дегенмен де, көрнекті ресейлік ғалымдардың бірі М.В. Ломоносов: «Өзінің өткенін білмейтін халықтың болашағы жоқ» деп айтқандай тарихты білмей болашаққа бағдар жасау мүмкін емес екені анық. Осыған байланысты мақаламыздың мақсаты Кеңес үкіметі кезіндегі Қазақстан ішкі істер органдарының қалыптасуын зерттеу болып табылады.

Кеңестер Одағының алғашқы жылдарында Қазақстанның ішкі істер органдарының қалыптасуы күрделі түрде жүзеге асырылды.

Ресей империясының құлдырауымен және Кеңес үкіметінің билікке келуімен Ресейдің және оның заңдарының күші қолданылатын елдердің бүкіл мемлекеттік құрылымы түбегейлі өзгерді. Кеңес республикалары Одағына кірген социалистік елдердің конституциялық және мемлекеттік құрылымының өзгеруіне байланысты сол кезеңдегі қолданыстағы заңның да, атап айтқанда милиция органдарының да ауқымды реформасы басталды. Барлық уақытта милиция мемлекеттік мәжбүрлеу аппаратының маңызды құрамдас бөлігі. КСРО аумағы үшін жаңа саяси жүйені нығайту үшін буржуазиялық милициядан түбегейлі ерекшеленетін, тек биліктің жоғарғы бөлігінің мүдделерін қорғайтын жаңа аппарат құру қажет. В. И. Ленин жұмысшылардың мүдделерін толығымен қанағаттандыратын пролетарлық милиция тұжырымдамасын ұсынды. Ол біріншіден, барлық жалпы тұрғындардан, екі жыныстағы барлық ересек азаматтардан тұратын, екіншіден, халық армиясының функцияларын милиция функцияларымен, мемлекеттік тәртіп пен мемлекеттік басқарудың басты және негізгі органының функцияларын біріктіретін болды [1].

Алайда, Қазақстан аумағында пролетарлық милиция құру процесі ерекше сценарий бойынша өтті және Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы Орталық бөлігіне қарағанда уақытша шеңберде ауыстырылды. Біріншіден, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнату 1917 жылдың ақпанынан қарашасына дейін, ал бірқатар аймақтарда – 1918 жылдың көктеміне дейін жалғасты; екіншіден, милиция қатарын толықтыру үшін пролетарлық кадрлардың жоқтығынан құқық қорғау органдарының қалыптасуы тежелді [2]; үшіншіден, Қазақстан аумағында «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысы кең таралды, оның басты мақсаты қазақтардың аумақтық-ұлттық автономияға құқығын қорғау, өзін-өзі басқару құқығы, тәуелсіз мемлекет құру болды.

«Алаш» көшбасшылары мен мүшелері Қазан төңкерісін қабылдамады, алдымен олар Ресейдің отарлық саясатына қарсы, ал кейінірек Кеңес өкіметі қазақтардың ұлттық мемлекетін қалпына келтіру идеяларын ұсынды [3]. Бұдан басқа, сол кезеңдегі Қазақстанда милицияны қалыптастыру процесі аумақтық бытыраңқылықпен, бірыңғай орталық органның болмауымен күрделене түсті.

Милиция бөлімшелерін құрумен қатар Қызыл армия бөлімшелері де құрылды. 1917 жылғы желтоқсанда Омбыда жұмысшы, шаруа және солдат депутаттары Кеңестерінің Батыс Сібір облыстық съезі өтті, оның барысында Қызыл гвардияның қызметін, Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарының аумағында ұйымдастыру тәртібін регламенттейтін жарғы қабылданды. Біраз уақыт милицияның

функциялары гвардияға жүктелді, алайда ел басшылығы көп ұзамай өз әрекеттерінің қателігін түсінді және армия милициядан бөлінді [4].

Ішкі істер органдарының қызметін реттеуге негіз болған маңызды тарихи құжат 1917 жылғы 28 қазандағы (10 қараша) «Жұмысшы милиция туралы» Ішкі Істер Халық Комиссариатының (ІХК) Қаулысы болды. Онда милиция аппаратының нақты ұйымдастырушылық формалары болған жоқ, қаулыда:

- жұмысшылар мен сарбаздар депутаттарының барлық кеңестері жұмыс милициясын құрады;

- жұмысшы милиция толығымен және тек жұмысшылар мен сарбаздар кеңестерінің қарамағында болады;

- әскери және азаматтық билік жұмысшы милицияны қаруландыруға және оны мемлекеттік қару-жарақпен қамтамасыз еткенге дейін техникалық күштермен қамтамасыз етуге міндетті;

- қаулы телеграф арқылы қолданысқа енгізіледі деп көрсетілген [5].

Аталған тарихи кезеңде келесі тәжірибе қолданылды:

- егер белгілі бір елді мекеннің милициясы Кеңес өкіметін мойындамаса, онда оны жергілікті органдар дереу жойып отырды;

- егер Кеңес өкіметі жергілікті милициядан қолдау тапса, онда олар партия саясатын бақылау және дамыту, аппаратты дұшпандық адамдардан тазарту үшін комиссарларды жіберді.

Буржуазиялық мемлекеттік жүйенің өзгеру процесі 1918 жылдың ортасына дейін жалғасты, кеңес өкіметі мемлекет ішіндегі өз позициясын нығайтты. Сонымен қатар, милицияда жұмысты ұйымдастырудың нақты ұйымы, әдістері мен нысандары, бекітілген штат саны және нормативтік-құқықтық базасы болған жоқ, сондықтан бұл мәселелерді жергілікті Кеңестер өз қалауы бойынша шешті.

Кеңес Одағында милиция органдарының қалыптасуында 30 жылдың 1 шілдесінен 1918 тамызына дейін Мәскеуде өткен губерниялық атқару комитеттері төрағаларының және басқару бөлімдерінің жетекшілерінің I съезі маңызды рөл атқарды, оның барысында Кеңес республикасының бүкіл аумағында милиция құру туралы шешім қабылданды. 1918 жылдың қыркүйек айының соңында қазан айының басында Қазақстанда Қырғыз өлкесінің әскери атқару комитетінің Ішкі істер бөлімі құрылды, оған жалпы, нұсқаулық-аппараттық, жабдықтау және қылмыстық іздестіру бөлімдері кірді [6]. 1920 жылдың тамызында ол Қырғыз (Қазақ) АССР милициясының Бас басқармасы, сол жылдың аяғында – Ішкі істер Халық Комиссариаты (ІХК) болып қайта құрылды.

Сонымен бірге, мемлекет милиция қызметкерінің халық арасындағы беделін нығайту үшін шаралар қабылдады. Арнайы дайындық енгізілді, қызметкерлердің жалпы сауаттылығы артты, себебі командалық құрам арасында білім деңгейі төмен адамдар көп болды, ал қарапайым адамдар тіпті сауатсыз болды. Партия саясатын сәтті жүзеге асыру, милиция қызметкерлері қызмет ету тәртібін анықтайтын заңдарды, нұсқаулықтарды, бұйрықтар мен жарғыларды жақсы білуді талап етті, ал қызметкердің өзі азаматтармен қарым-қатынас кезінде ұстамды, сыпайы және бұзушыларға төзбейтін болуы керек еді.

Басшылық құрам үшін алғашқы мектеп 1918 жылы мамырда Мәскеуде ашылды, оқу мерзімі бір айды құрады. Милиция қызметкерлеріне қатаң іріктеу талаптары қолданылды, жергілікті жерлерде тұрақты және күшті аппарат құру қажет болды: 21 жасқа толған, жеткілікті білімі бар, Кеңес өкіметін мойындайтын және Кеңес өкіметінде сайлау құқығын белсенді немесе пассивті пайдаланатын Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының (РКФСР) азаматтары қызметке қабылданды. Милиция қатарларын жасақтау ерікті негізде жүргізілді, бірақ кластық белгілері бойынша органдарға тек еңбек класының өкілдері қабылданды. Қызметке кірген кезде барлық адамдар Ішкі Істер Халық Комиссариатының басшылығының бұйрықтарын қатаң сақтау, нұсқаулықтар мен ережелерді сақтау, кемінде алты ай қызмет ету мерзімі туралы міндеттемелерге қол қойды.

Бірінші кезекте, бұл сол жылдары Қазақстандағы милицияның көптеген функцияларды, соның ішінде өзіне тән емес функцияларды орындауымен байланысты болды. Атқарушы қарулы орган бола отырып, милиция Қызыл армия қатарына тылдарды қамтамасыз етті, соғыс қимылдарына, контрреволюциялық көтерілістер мен азаматтық соғыс пен шетелдік араласудың көтерілістерін басуға қатысты. Сол дәуірдің түрлі деректерінде Орынбор қаласы, Бөкей облысы, Жетісу милиция күштері ақ гвардияшыларға қарсы ұрыстарға қалай тікелей қатысқандығы туралы сипаттама табуға болады. Бандитизммен, басмашылықпен күресуші, азамат соғысының батыры ретінде танымал дұнған полкі Магаз Масанчи де тарихта өз ізін қалдырды [7, 226-234 б.].

Милицияның басты міндеті мен қызметі қоғамдық тәртіпті сақтау, қылмысқа қарсы күрес және мемлекеттік жүйені қолдау болды. Сол кездегі қауіпті қылмыстар алыпсатарлық, паракорлық және лауазымдық қылмыстар болып саналды. Осы міндеттерді жүзеге асыру кезінде милиция органдары сол қиын уақытта еңбек және қорғаныс кеңесінің 1919 жылғы 19 қарашадағы қаулысымен енгізілген халықтың әртүрлі міндеттерді өтеуі бойынша нарядтар жүргізді. В. И. Ленин де «Біз ішкі істер халық комиссариатынсыз еңбек міндетін атқара алмаймыз» деп атап өтті [8, 273 б.]. Осы құжатты орындау үшін РКФСР Ішкі істер халық комиссариаты заттай, еңбек және көлік міндеттерін орындау тәртібі туралы нұсқаулық шығарды, оған сәйкес атқарушы комитеттер дирекциясының бөлімдеріне ең алдымен өз бөлімдерінің аппараттарын, әсіресе аудандық милицияны пайдалану ұсынылды [9, 59 б.]. Бұл міндеттер кулактар мен байлар арасында белгілі бір наразылық тудырды, бұл халық арасында Кеңес өкіметінің бұзылуына және диверсиясына әкеліп соқтырды, оларды аудандық милиция да басып тастап отырды.

Келесі жылдары Кеңес үкіметі өз билігін нығайту және Ішкі істер халық комиссариаты құрылымын жетілдіру бойынша бірқатар декреттер мен қаулылар қабылдады. Мысалы, Қырғыз (Қазақ) АКСР Орталық сайлау комиссиясының 1920 жылғы 17 қарашадағы Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Үкіметінің декреттерін орындау тәртібі туралы қаулысында: «...Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Орталық Кеңес өкіметінің декретінің 2-тармағында жұмыстың барлық қойылуына да, оның жекелеген салаларына да қатысты К(А)КСР аумағында да және жекелеген комиссариаттардың жұмысында да орындалуға жатады» делінген [10].

Кеңес Одағы милициясының қалыптасуының соңғы кезеңі 1919-1920 жылдары, Ішкі істер органдарының жүйесін жетілдіруге бағытталған бірнеше маңызды нормативтік құжаттар қабылданған кезде келді. Атап айтқанда, Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Халық комиссарлар кеңесінің 1919 жылғы 3 сәуірдегі «Кеңестік жұмысшы-шаруа милициясы туралы» Жарлығы, Бүкілресейлік орталық атқарушы комиссияның 1919 жылғы 21 ақпандағы «Темір жол милициясын және темір жол күзетін ұйымдастыру туралы» қаулысы және 1920 жылғы 11 шілдедегі «Милицияны азық-түлікпен, жем-шөппен және ең қажетті заттармен қамтамасыз ету туралы» қаулысы. Милицияның қызметін реттейтін заңнамалық және нормативтік актілерді жалпылайтын негізгі акт 1920 жылғы 10 маусымдағы жұмысшы-шаруа милициясы туралы ереже болды.

Қазақстандағы Милиция Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы ішкі істер органдарының жалпы жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде дамыды, алайда бірқатар себептерге байланысты белгілі бір қиындықтар болды, олардың ішінде мыналарды атап өтуге болады:

- милицияның нақты қызметін реттейтін бірыңғай нормативтік актілердің болмауы;
- патша өкіметінің құлатылған режимі тарапынан кеңес өкіметінің белсенді қарсылығы мен диверсиясы;
- аумақтық бытыраңқылық, жалпы басшылықтың болмауы;
- халық тығыздығы төмен кең аумақ.

Сол жылдардағы милиция органдарының рөлі 1921 жылы Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының Бүкілресейлік орталық атқару комитеті

баянатында өте ауқымды және мазмұнды түрде аталып өтілген: «Милиция қазақ даласының негізі. Қазақ халқының қоғамдық өмірінде милиция қызметіне қатысы жоқ және милицияға тәуелді болмайтын іс жоқ. Қылмыстық істерді айтпағанда азық-түлік салығын алу, жұмылдыру арқылы жұмыс қолдарын алу, жер мәселелерін шешу және т.б. мәселелердің барлығында халық милицияға жүгінді. Сондықтан көп нәрсе милицияның жұмысына байланысты» делінген [11, 34 б.].

Қорытындылай келе, 1920 жылдың аяғында Кеңес милициясының қалыптасуының бірінші кезеңі аяқталды, Ішкі істер органдары әкімшілік және жазалау функциялары бар мемлекеттік мәжбүрлеу аппараты ретінде құрылды. Жұмысшы-шаруа милициясы жергілікті жерлерде тұрақты Мемлекеттік орган ретінде орнықты. 1921 жылдың басында республиканың аумағында алты провинциялық милиция басқармасы, сондай-ақ қылмыстық іздестіру бөлімшелері тұрақты түрде орналастырылды. Сонымен қатар, өнеркәсіптік және теміржол милициясының кеңселері құрылды. Осындай қысқа уақыт аралығында қалыптасқан кадрларды іріктеу, оқыту және орналастыру жүйесі мен принциптері ішкі істер органдарының одан әрі дамуына өз үлесін қосып оның негізі болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. В.И. Ленин «О пролетарской милиции». // Полн.собр.соч. – т.31 – с. 286-289
2. Казахстанская милиция в период с 1917 по 1921 г.г. Электронный ресурс: <http://studik.net/kazakhstanskaya-miliciya-v-period-s-1917-po-1921-gg/>
3. Жанбосинов А.С. Краткая энциклопедия истории Алаш и Алаш-Орда/ гл. редактор А.У. Кувандыков. – Усть-Каменогрск: Изд-во «Берель» ВКГУ им. С. Аманжолова, 2013. – 204 с.
4. Милиция Казахстан: Основные этапы становления и развития. -Караганда: Арко, 2005 -с.31
5. Постановление народного Комиссариата внутренних дел «О рабочей милиции» от 28 октября (10 ноября) 1917 года. Электронный ресурс: <https://diletant.media/articles/37924874/> (дата обращения 02.02.2022 года)
6. В.Т. Платухина. «Укрепление и развитие органов внутренних дел Казахской ССР», Караганда- 1977. – с.6
7. «В огне гражданской войны»- «Масанчи М. Особый дунганский полк». Под ред. С. Бейсембаева, П. Пахмурного. - Алма-Ата :Казгосиздат, 1960. –с. 226-234
8. В.И. Ленин «Речь о хозяйственном строительстве»- Полн.собр.соч. т.40- с.273
9. Биленко С.Ф. Советская милиция России (1917-1920 г.г.)- М., 1976 г.- с.59
10. Декреты Советской власти том XI. Октябрь-ноябрь 1920 г. М. Политиздат, 1983 год. – с. 381
11. В.Т. Платухина. «Укрепление и развитие органов внутренних дел Казахской ССР», Караганда- 1977. – с.34